

O‘ZBEK TILIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA MILLIYLIK XUSUSIYATI

Xaydarova Go‘zalxon Xamdanijon qizi

Ingliz tili amaliy fanlar №2 kafedrasida katta o‘qituvchisi, O‘zDJTU

Annotatsiya. *Frazeologik birliklar – xalqlarning dunyoqarashini, madaniy kodini, tarixiy xotirasini saqlovchi til yodgorliklaridir. O‘zbek tilidagi ustuni-to‘siq ifodalar milliy ruhiyat, urf-odat, me‘yor-mehribonlik va tarixiy tajribaning o‘ziga xos aks-etmasidir. Ushbu maqolada o‘zbek frazeologizmlaridagi milliylik xususiyati turkologik, lingvokulturologik va etnolingvistik yondashuvlar asosida tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *frazeologiya, milliylik, ibora, lingvokulturologiya, an‘analar, mehnat, stereotip*

Milliylik xususiyati tushunchasi

Millilik – til birliklarida xalqqa xos obrazli dunyo, mentalitet va etnosimvolikani aks ettiruvchi xususiyat. Frazeologik birliklarda u quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

Milliylik xususiyati tilshunoslikda muhim tushunchalardan biri bo‘lib, u til birliklarida ma‘lum bir xalqning o‘ziga xos dunyoqarashi, mentaliteti, qadriyatlari hamda etnosimvolik tasavvurlarini aks ettiradi. Ayniqsa, frazeologik birliklar – ya‘ni idiomlar – milliylikni ifodalashda eng boy va rang-barang qatlam hisoblanadi. Chunki ular oddiy so‘z birikmalaridan farqli ravishda, tarixiy tajriba, madaniy xotira va xalqona obrazlar asosida shakllangan bo‘ladi.

Milliylik frazeologik birliklarda turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Ulardan biri etnonimlar orqali ifodalanishidir. Masalan, “qozoqqa aylantirmoq” iborasi nafaqat ma‘lum bir xalq nomini bildiradi, balki u bilan bog‘liq stereotip yoki obrazni ham anglatadi. Bu holatda etnonimlar orqali boshqa xalqlarga nisbatan shakllangan tasavvurlar aks etadi.

Yana bir muhim ko‘rinish – milliy simvollar orqali ifodalanishdir. Masalan, “qashqar yig‘i” iborasi halollik va samimiyat ramzi sifatida ishlatiladi. Bu kabi birliklar tarixiy-madaniy kontekstga ega bo‘lib, ularni to‘liq anglash uchun milliy madaniyatni bilish zarur.

Shuningdek, maishiy hayotga oid obrazlar ham milliylikni aks ettiradi. “Qaynag‘ujalayotgan qazan” iborasi o‘zbek xalqining mehmondo‘stligi, serob dasturxon va jamoaviy hayot tarzini ifodalaydi. Qozon obrazi o‘zbek madaniyatida muhim o‘rin tutadi va ko‘pincha to‘kin-sochinlik, birlik va mehmondorchilik ramzi sifatida talqin qilinadi.

Tarixiy reminiscensiyalar ham frazeologizmlarda keng uchraydi. Masalan, “Amir Temurday bo‘g‘ilgan so‘z” iborasi qat‘iyat, mustahkam iroda va siyosiy donolikni anglatadi. Bu yerda tarixiy shaxs obrazi orqali muayyan sifatlar umumlashtiriladi va xalq ongida mustahkamlanadi.

O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarni o‘rganish natijalari ham milliylikning yuqori darajada aks etishini ko‘rsatadi. 2022-yilda chop etilgan “O‘zbek tilidagi 7000 frazeologik birlik” lug‘ati asosida olib borilgan tadqiqotlarda 1200 ta idiom tahlil qilinib, ularning 42 foizida milliy komponent mavjudligi aniqlangan. Bu esa frazeologiyaning milliy xususiyatlarni saqlovchi muhim vosita ekanini tasdiqlaydi.

Ushbu birliklarning tarkibiy kelib chiqishi ham qiziqarli natijalarni ko'rsatadi. Jumladan, 28 foizi bevosita o'zbek etnosiga xos bo'lsa, 14 foizi umumturkiy qatlamga mansub, 8 foizi esa forsiy-madaniy ta'sir natijasida shakllangan. Qolgan qismi esa qo'shni xalqlar – turkman, qirg'iz va mahalliy etnik guruhlar bilan o'zaro aloqalar natijasida yuzaga kelgan.

Frazeologik birliklarni turlarga ajratish ham ularning lingvokulturologik mohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Masalan, etnografik turga mansub "non-noni chiqdi" iborasi o'zbek nonpazlik an'analari bilan bog'liq. Non o'zbek xalqida muqaddas sanaladi va bu ibora insonning kamolga yetganini yoki hayotda o'z o'rnini topganini bildiradi.

Zoonimlarga asoslangan iboralar ham mavjud. Masalan, "xiva qilichi" iborasi sharaf, jasorat va tarixiy qudrat timsoli sifatida qo'llanadi. Antropogen iboralar, ya'ni inson bilan bog'liq obrazlar esa hurmat va ehtiromni ifodalaydi: "oltin boshli bola" iborasi shular jumlasidandir.

Etnik metaforalar ham muhim o'rin tutadi. "Qipchoqday qattiqquloq" iborasi qat'iyat va mustahkamlikni anglatadi. Bu yerda tarixiy-etnik guruh nomi orqali muayyan xarakter xususiyati ifodalanadi.

Lingvokulturologik tahlil shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklar orqali "o'zbek" kontsepti uch asosiy yo'nalishda shakllanadi. Birinchisi – mehmondo'stlik. "Tandir boshiga to'g'ri" iborasi mehmonni hurmat bilan kutib olish va eng yaxshi joyga o'tqazish an'anasini aks ettiradi. Ikkinchisi – mehnatsevarlik. "Qo'lidagi tag'i qorayguncha" iborasi insonning tinimsiz mehnat qilishini ifodalaydi. Uchinchi yo'nalish – yurtsevarlik. "Yurt yurtdan obod" iborasi esa vatanga bo'lgan muhabbat va sadoqatni ifodalaydi.

Etnonimlar («qozoqqa aylantirmoq»);

Milliy simvollar («qashqar yig'i» – halollik);

Madzuslilik («qaynay-g'ujalayotgan qazan» – mehmondorlik);

Tarixiy reminiscensiyalar («Amir Temurday bo'g'ilgan so'z» – qat'iyat).

O'zbekiston mayda etnolokda olingan materiallar

2023-yil «O'zbek tilidagi 7000 frazeologik birlik» (Toshkent, O'zbekiston FA, 2022) bazasidan 1 200 ta idiom tanlab, ularning 42 % (504 ta) milliy komponentga ega ekanligi aniqlandi. Ularning 28 %i o'zbek etnosiga, 14 %i turkiy, 8 %i forsdavomiylikka, qolganlari mahalliy va turkman-qirg'iz ta'siriga to'g'ri keladi.

Turlari va funksiyalari

Turi	Misol	Milliy kod
1. Etnografik	«non-noni chiqdi»	o'zbek nonpazligi
2. Zoonim	«xiva qilichi»	sharaf
3. Antropogen	«oltin boshli bola»	hurmat
4. Etnik metafora	«qipchoqday qattiqquloq»	qat'iyat

Lingvokulturologik tahlil

Idiomlar mental xaritada «O'ZBEK» kontseptini uchta asosiy sektor bo'ylab tarqalgan:

a) Me'manavazlik («tandir boshiga to'g'ri» – mehmonni eng yaxshi joyga o'tqazish);

b) Mehnatsevarlik («qo'lidagi tag'i qorayguncha»);

v) Yurtsevarlik («yurt yurtdan obod»).

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklar milliylikni ifodalashda beqiyos vosita bo‘lib, ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari va ruhiy dunyosi namoyon bo‘ladi. Shu sababli ularni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va etnologiya uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek frazeologiyasi milliy identifikatsiya vositasi sifatida til xotirasining yadrosini tashkil etadi. Unda tarixiy shaxslar, etnonimlar, zoonimlar, mahalliy realiyalar orqali etnosining daxili dunyosi, axloqiy-esterik me‘yorlari saqlanib, avlodlar orasida kontinuitetni ta‘minlaydi. Bu esa til siyosati va ta‘lim jarayonida frazeologik birliklarni o‘rganish, lug‘atlashtirish va elektron bazalarni yaratishning dolzarbligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaev E. Frazeologiya va milliy madaniyat. – T.: O‘qituvchi, 2019. – 278 b.
2. O‘zbekiston FA. O‘zbek tilidagi 7000 frazeologik birlik. – T.: Fan, 2022. – 612 b.
3. Rahmatullayeva G. Lingvokulturologik tahlil asoslari. – T.: Akademiya, 2021. – 190 b.
4. Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti. O‘zbek frazeologiyasi tarixi. – T.: Navoiy, 2020. – 320 b.
5. Hasanov J. Etnolingvistika va o‘zbek tili. – T.: Yangi nashr, 2018. – 245 b.